

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

Τ Ο Ε Ρ Γ Ο

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

Ζύγωνε σιὰ σαράντα διαν ὁ Montaigne ἀποτραβήχτηκε σιὸν πύργο του, ἀποφασισμένος ν' ἀναπανθεῖ, καθὼς ἔγραφε ¹, « σιὸν κόρφο τῶν σοφῶν Παρθένων », καὶ νὰ περάσει τὴν ὑπόλοιπη ζωὴ του ξένοιαστος καὶ ξοδεύοντας ὅπως θ' ἄθελε τὸν καιρὸ του. Πράξη κατωμένη σὲ τόσο ὄριμη ἡλικία, δὲ μπορούσε νὰ μὴν εἶχε πέρα-πέρα καὶ βαθιὰ ζυγιστεῖ. Πραγματικά, σιὰ εἴκοσι χρόνια πού τοῦ μέλλεται νὰ ζήσει, τὸν περισσότερο καιρὸ του, ἰδίως ὅμως τὴν περισσότερη ἔγνοια του, θὰ τὴ δώσει ὁ Montaigne σις « σοφὲς Παρθένες », — τὶς Μοῦσες, — καὶ σιὸ γράψιμο καὶ τὸ ἀδιάκοπο δούλεμα καὶ ξαναδούλεμα τῶν 107 δοκιμίων του ². Εἶναι τὸ μοναδικὸ ἔργο του τοῦτες οἱ « δοκιμές », ὁλότελα ὁμοούσιες, σιὸ πιὸ κυριολεκτικὸ νόημα τῆς λέξης, μ' ἐκεῖνον πού τις ἔγραψε.

Τὴ στιγμὴ πού καταπιάνεται μὲ τὸ γράψιμο τοῦ βιβλίου του, χωρὶς νὰ ξέρει ³ τί ἀκριβῶς θὰ πεῖ, καὶ ποιά ἀκριβῶς μορφή θὰ πάρουν αὐτὰ πού θὰ πεῖ, ὁ Montaigne ἔχει κιόλας μιὰ γερὴ ἀνθρώπινη πείρα. Ἐζήσε μέγала περιστατικά, γνώρισε ἀπὸ κοντὰ ἀρχόντους καὶ ἀστούς, εἶδε τόπους. Εἶναι ὅμως καὶ ἡ πένα του κάμποσο ἀκονισμένη. Ἐχει μεταφράσει κοιζὰ μ βιβλίο, τὴ Φυσικὴ Θεολογία τοῦ Sebond, καί, χῶρια ἀπ' αὐτό, ἀσκήθησε κάμποσο γράφοντας ἐπιστολές, πού δὲν εἶναι ἀπλὲς ἐπιστολές, καὶ ἀφιερῶματα καὶ σχόλια, ἐξ ἀφορμῆς τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἐκδοσης τῶν ἔργων τοῦ

1. Σιὴ λατινικὴ ἐπιγραφή πού χάραξε σιὸς τοίχους τοῦ σπουδαστήριου του, τὸ Φλεβάρη (28) τοῦ 1571. Σιὰ 38 του χρόνια, λέει ἡ ἐπιγραφή, τὴν παραμονὴ τῆς ἐπετείου τῆς γέννησής του, « ὁ Michel de Montaigne, ἔχοντας ἀπὸ καιρὸ βαρεθεῖ τὴ σκλαβιά τοῦ Παρλαμέντου καὶ τῶν δημόσιων λειτουργημάτων καὶ νιώθοντας καλοστεκούμενο ἀκόμα τὸν ἑαυτό του, ἤρθε ν' ἀναπανθεῖ μονάχος σιὸν κόρφο τῶν σοφῶν Παρθένων, σιὴ γαλήνη καὶ σιὴν ἀσφάλεια· θὰ περάσει ἐκεῖ τις μέρες πού τοῦ μένουν νὰ ζήσει. Ἐλπίζοντας ὅτι ἡ Μοῖρα θὰ τὸν ἀφήσει ν' ἀποτελειώσει τὴν κατοίκηση αὐτὴ, αὐτὰ τὰ γλυκὰ πατρικὰ ἀποτραβήγματα τ' ἀφιέρωσε σιὴ λευτεριά του, σιὴν ἡσυχία του καὶ σις ἀργίες του. » Γιὰ τὸ ἀποτραβήγμά του μιλεῖ καὶ σιὰ Δοκίμια (Α', 8, τέλος): « Τὸ μεγαλύτερο καλό, λέει, πού θὰ μπορούσα νὰ κάνω σιὸ πνεῦμα μου, μοῦ φάνηκε πὼς θὰ ἦταν νὰ τὸ ἀφήσω ὁλότελα ἀπερίσπαστο νὰ κουβεντιάζει μὲ τὸν ἑαυτό του καὶ νὰ σταματᾷ καὶ νὰ κάθεται (μαζεύεται) σιὸν ἑαυτό του, πράμα πού ἔλπιζα πὼς θὰ τῶκανε πιὸ εὐκόλα ἀπὸ ὄω καὶ πέρα, καθὼς ἔγινε μὲ τὸ πέρασμα τῶν χρόνων πιὸ βαρὺ καὶ πιὸ ὄριμο. »

2. Γιὰ τὴ σύνθεση τῶν Δοκιμίων, σιὰ εἴκοσι τοῦτα χρόνια, καὶ τὴν ἐπεξεργασία τους, βλ. Pierre Villey, *Les Sources et l'Évolution des Essais de Montaigne*, Paris, Hachette, Β' ἔκδ. 1933, τόμοι 2.

φίλου του *La Boétie*. Και ἡ μάθησή του ὁμως δὲν εἶναι μικρή. Τὸ δείχνουν τὸ πλῆθος οἱ περικοπὲς ἀπὸ λατίνους καὶ ἄλλους συγγραφεῖς ἀρχαίους καὶ νέους, πὺν βάζει στὰ πρῶτα του δοκίμια, ὅπως ἐπίσης καὶ τὰ λατινικὰ καὶ ἑλληνικὰ ρητὰ, ὄχι διαβασμένα μονάχα, πὺν τὰ χαράζει, γιὰ νὰ τὰ βλέπει κάθε στιγμή καὶ νὰ τὰ κάνει ὄλο καὶ περισσότερο αἷμα του καὶ οὐσία του, στὰ δοκάρια τοῦ ἐργαστηριοῦ του.

Ἔχει λοιπὸν μιὰ γερὴ ἀρματωσιὰ καὶ ἀπὸ ἄμεση πείρα καὶ ἀπὸ διαβάσματα ὁ *Montaigne*, διὰν ἀρχίζει νὰ γράφει τὸ βιβλίο του. Ἀρχίζοντας ὁμως κιόλα νὰ γράφει, καὶ ὅσο προχωρεῖ, καὶ ἴσαμε τὸ τέλος, θέλει νὰ ἐξηγήσει κάτι πολὺ σημαντικό γι' αὐτόν. Δὲν εἶναι «κατασκευαστὴς βιβλίων», δὲν εἶναι ἀπὸ κείνους πὺν τὸ βάζουν πείσμα νὰ πληροφορήσουν τοὺς κατοπινούς γιὰ τὰ μέτρα τοῦ *Πλάτωνα* ἢ γιὰ τὴ σωστὴ γραφὴ μιᾶς λέξης λατινικῆς. Ὁχι στὸ γράψιμο, παρὰ ἄλλοῦ βάζει ὁ *Montaigne* τὸ νόημα τῆς ζωῆς του. Θέλει νὰ μάθει νὰ πράττει καὶ ὄχι νὰ γράφει, θέλει νὰ πλάσει τὴ ζωὴ του, — νὰ τὴν οἰκοδομήσει, — νὰ μὴ τὴν ἀφήσει νὰ κυλήσει τυχαῖα καὶ ἄρρυθμα, σὰ μιὰν ἀπλὴ διαδοχὴ ἀπὸ πράξεις καὶ αἰσθήματα. Θέλει αὐτὰ πὺν μαθαίνει καὶ αὐτὰ πὺν γράφει νὰ μποροῦν νὰ τοῦ εἶναι χρήσιμα κάθε στιγμή, γιὰ κάθε βολὴ του καὶ ἀνάγκη κάπως οὐσιαστικῆ. Αὐτὴ εἶναι ἡ δουλειὰ καὶ τὸ ἔργο του, καὶ ὄχι τὸ νὰ φτιάχνει βιβλία¹.

Τὸ ἀνθρώπινο καλυτέρεμα καὶ τελείωμά του. Νὰ τί θὰ ἐπιδιώξει γράφοντας τὰ *Δοκίμια* του ὁ *Montaigne*. Γιὰ νὰ τὸ πετύχει ὁμως, πρέπει νὰ μάθει πρῶτα, ὅσο γίνεται πιὸ καθαρὰ καὶ σωσιὰ, τί ἄνθρωπος εἶναι. Θὰ τὸ μάθει καταστρώνοντας στὸ χαρτὶ σκέψεις, αἰσθήματα, κρίσεις, πράξεις του, κάθε τι πὺν μπορεῖ νὰ φανερώσει μιὰ θεωριὰ τοῦ ἑαυτοῦ του. Αὐριο δὲ θάναί αὐτὸς πὺν εἶναι σήμερα. Ἀλλάζουμε κάθε στιγμή. Θὰ γράφει λοιπὸν ὅ,τι σήμερα, τούτῃ τῇ στιγμή, βρίσκει σιὸν ἑαυτοῦ του. Αὐτὰ πὺν «πειραματίζεται», πὺν δοκιμάζει, πὺν ζεῖ, — τίς «δοκιμές» του, νὰ τί θὰ γράφει. Καὶ τὸ βιβλίο του δὲ θὰ εἶναι ὅ,τι ἀκριβῶς θὰ εἶναι καὶ ὁ συγγραφέας στίς στιγμὲς καὶ σ' ὄλο τὸν καιρὸ πὺν θὰ τὸ γράφει. Θὰ εἶναι κάτι πολὺ περισ-

1. Ὁ *Sainte-Beuve* (βλ. παραπάνω σ. 19, σημ. 2) λέει ὅτι ἦσαν 57. Ἐνας νεώτερος ἐκδότης τοῦ *Montaigne*, ὁ *Pierre d'Espezel*, λέει (τόμ. 1ος, Εἰσαγωγή, σελ. XI) ὅτι ἦσαν 54 καὶ ὅτι ἀποτελοῦσαν μιὰ σύννοψη τοῦ πυρρωνισμοῦ.

2. Ἄν τὸκανε ἐπάγγελμα τὸ γράψιμο, καὶ ἤθελε νὰ μιλήσει στηριζόμενος στὴ σοφία καὶ ὄχι στὸ μεγάλο του δάσκαλο (τῶν ὑστερων χρόνων του), τὴν ἄγνοια, θὰ φρόντιζε νὰ γράψει πιὸ νέος, τότε πὺν εἶχε πιὸ φρέσκες στὸ νοῦ του τίς μελέτες του καὶ εἶχε περισσότερο μνημονικὸ καὶ πιὸ δροσάτο μυαλό.

σότερο : μιὰ ἀδιάκοπη δυνατότητα γι' ἀνακάλυψη. Μπορεῖ ἀπὸ τὴ δική του δύναμη καὶ τύχη νὰ βοηθήσει ἐκεῖνον πὺ τὸ γράφει καὶ νὰ τὸν πάει πρὸ πέρα ἀπ' ὅ,τι αὐτὸς βρίσκει καὶ ξέρει. Χωρὶς νὰ λογαριάσουμε ὅτι μπορεῖ τὴν πᾶσαν ὥρα νὰ τοῦ θυμίσει καὶ πράματα πολὺ χρήσιμα, πὺ αὐτὸς τᾶχει ξεχάσει ἀπὸ καιρό.

Ἡθικὸ λοιπὸν στόχο βάζει στὴν ἀνθρώπινη προσπάθεια τοῦ ὁ Montaigne ἀρχίζοντας τὰ Δοκίμια, καὶ ὁ στόχος αὐτὸς γίνεται ὅλο καὶ πρὸ καθαρός, καὶ ψηλότερος, ὅσο τὰ συνεχίζει. Μὲ τοῦτα τὰ δοκίμια, πὺ δὲν εἶναι αἰτία γιὰ μάθηση καὶ ἐπίδειξη μάθησης, ἀλλὰ μελέτη καὶ-μάθημα, ὅχι γιὰ τοὺς ἄλλους, παρὰ γιὰ κεῖνον πὺ τὰ γράφει, ὁ Montaigne θὰ πασκίζει ὅλοένα νὰ πλάσει μιὰ συνείδηση πὺ νὰ κυβερνᾷ τὴν πράξη του καὶ πὺ νὰ εἶναι ὁ κριτὴς του, ὁ πρὸ καλὸς καὶ ὁ πρὸ ἀξιολογᾶριστος, καὶ ἡ μόνη σίγουρη καὶ πρὸ ἀκριβὴ πληρωμὴ του. Δίπλα ὅμως στὸν ἠθικὸ ἄνθρωπο, ὑπάρχει, ἀπὸ μιᾶς ἀρχῆς, καὶ ἓνας καλλιτέχνης στὸν Montaigne, ἓνας συγγραφέας, πὺ γυρεύει κι αὐτὸς νὰ πραγματοποιεῖ, ὅσο ἔντονα καὶ ὀλοκληρωτικὰ τὸ ζητεῖ καὶ ὁ ἠθικὸς ἄνθρωπος. Γι' αὐτὸν τὸν καλλιτέχνη, σὰν καλλιτέχνη, δὲ μίλησε ποτὲ ὁ Montaigne, ἴσως ἀπὸ σεμνότητα, ἴσως γιὰτὶ δὲν τὸ καταδέχτηκε, πολὺ περισσότερο ὅμως γιὰτὶ δίπλα στὴν ἠθικὴ, ἡ καλλιτεχνικὴ του ἐπιδίωξη θὰ τοῦ φαινόταν κάτι πολὺ δευτερώτερο. Ὡστόσο, τὸ ὕφος, ὅχι σὰν ἀπλὴ ἔκφραση σκέψεων καὶ αἰσθημάτων, ἀλλὰ σὰν ἰδιότητα ξεχωριστή, ἔστω καὶ προσδιορισμένη ἀπὸ τὴ σκέψη καὶ τὸ αἶσθημα¹, τὸν ἀπασχολεῖ κάθε τόσο, εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς πρὸ μεγάλες του ἔγνοιες. Ἀγωνίζεται νὰ ξεδιαλύνει τὸ μυστήριον τοῦ ὕφους, καί, ὅπως στὴν ἠθικὴ, ἔτσι καὶ στὴν καλλιτεχνικὴ του τελείωση ἀργεῖ νὰ φτάσει ὁ Montaigne. Ξεκινᾷ ὅμως μὲ πολὺ γερὰ ἐφόδια. Αὐτὸ τὸ νιώθει εὐθὺς μόλις διαβάσεις τρία-τέσσερα δοκίμια του, ἀπὸ τὰ πρὸ ἄπλερα, τὰ λιγότερο προσωπικά, — τὰ πρῶτα. Νιώθει ὅτι καὶ ἂν ἀποχτήσει τρανότερες ἀργότερα, ἔχει ὡστόσο, ἀπὸ τὴ στιγμή πὺ παίρνει τὴν πένα γιὰ νὰ γράψει τὸ πρῶτον δοκίμιον του, σπουδαῖες χάρες συγγραφικῆς.

Στὸ βιογραφικὸ μέρος αὐτῆς τῆς εἰσαγωγῆς ἔκανα μιὰ μικρὴ νύξη γιὰ τὸ πῶς, σχεδὸν δίχως νὰ τὸ καταλάβει, ξύπνησε μιὰ μέρα συγγραφέας ὁ Montaigne. Αὐτὸ βέβαια εἶναι ἓνας τρόπος τοῦ λέγειν. Κανένας δὲ γίνεται ἀπὸ

1. « Ἡ δύναμη τῆς ψυχῆς ὑψώνει καὶ δίνει προῆ σὶὰ λόγια. . . » (Γ', 5. Πρόκειται γιὰ τοὺς λατίνους ποιητῆς, τὸν Λουκρήτιον, τὸν Βιργίλιον καὶ ἄλλους.) Τοῦτος ὁ ἄμεσος προσδιορισμὸς τοῦ ὕφους, ἀπὸ τὴν ψυχικὴ καὶ πνευματικὴ ποιότητα τοῦ συγγραφέα, εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς πρὸ σταθερὰς πίστεις τοῦ Montaigne.

τῇ μιᾷ μέρᾳ στὴν ἄλλη συγγραφέας, ἀκόμα λιγότερο ὁ Montaigne, πὸν ἦταν, καθὼς εἶδαμε, κάμποσο ἐτοιμασμένος, καὶ θεωρητικὰ καὶ πρακτικὰ, δταν ἄρχισε νὰ γράφει τὸ ἔργο του, καὶ πὸν σ' ὅλη του τῇ ζωῇ δὲν ἔπαυε νὰ μοχθεῖ κάθε στιγμὴ γιὰ τὸ συγγραφικὸ του τελείωμα. Οἱ μελετητὲς τοῦ Montaigne ἐξηγοῦν πῶς σιγὰ-σιγὰ καὶ σχεδὸν αὐτόματα διαμόρφωσε τὸ «δοκίμιον» του¹. Τὸ γένησαν τὰ διαβάσματά του, ἡ μόδα τοῦ «ἐρανίσματος», φυσικὰ καὶ ἡ προσωπικὴ σκέψη του, ἀφοῦ πρέπει, διάβολε, νὰ τὴ λογαριάσουμε καὶ αὐτῇ. Διάβαζε τὸ ἓνα καὶ τὸ ἄλλο ὁ Montaigne, ἀρχαίους καὶ σύγχρονούς του, ἰδίως τοὺς Λατίνους, καὶ καθὼς διάβαζε, εἴτε γιὰτὶ δὲν εἶχε μεγάλη ἐμπιστοσύνη στὴ μνήμη του, εἴτε γιὰτὶ τοῦ ἄρεζαν, εἴτε γιὰτὶ τὸ συνήθιζε ἡ ἐποχὴ του, σημείωνε πότε ἓνα στίχο, πότε ἓνα γνωμικόν, πότε καμιά ἱστοριούλα, ἀπὸ κεῖνες πὸν σημείωναν καὶ οἱ μαθητὲς στὰ τετραδία τους, καὶ πὸν τὶς τύπωναν μαζεμένες σὲ βιβλία ἓνα πλῆθος λόγιοι τοῦ καιροῦ του, ἀπὸ τὸν Ἑρασμο ὡς τὸν Abbé de Marolles καὶ τὸν La Moignon². Ὑστερα, μιᾷ μέρᾳ πὸν εἶχε βαρεθεῖ νὰ διαβάσει, πὸν δὲν εἶχε τίποτε ἄλλο νὰ κάνει, ἀλλ' ἴσως καὶ πὸν μιᾷ ἰδέᾳ, μιᾷ σκέψῃ, εἶχε πιὸ ἐπίμονα τριγυρίσει στὸ νοῦ του, ἔβαζε κάτω τούτῃ τὴν ἰδέα, τὴν ξόμπλιαζε μὲ μιὰ-δύο ἱστοριοῦλες ταιριαχτές, μὲ μερικὸς στίχους, μ' ἓνα-δύο γνωμικά, ἀνακάνωνε καὶ μερικὲς σκέψεις δικῆς του, καὶ νὰ τὴν σκαρωμένη ἢ πραγματειούλα, «le petit brevet décousu»³, πὸν ὁ Montaigne θὰ τὴν πρωτονομάσει καὶ θὰ τὴν πρωτοφτιάσει «δοκίμιον». Ἔτσι γράφτηκαν ὄχι μόνον τὰ πρῶτα δοκίμια, ἀλλὰ κάμποσα καὶ ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα τοῦ Α' Βιβλίου, ὅπως καὶ ἀρκετὰ τοῦ Β' Βιβλίου, ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὰ στερνά.

Σίγουρα, ἔτσι πάνω-κάτω ἔπραξε ὁ Montaigne ὡς πὸν νὰ πλάσει κάπως στέρεώτερα τὴ μορφή τοῦ δοκίμιου καὶ νὰ τὴν ἐξουσιάσει ἀργότερα πέρα-πέρα. Στὸ ὑλικὸ πὸν μεταχειρίζεται, πολὺτιμα ουσιατικὰ εἶναι αὐτὰ πὸν δανεῖζεται, τὸ πρῶτον ὅμως, πὸν δίνει ἀξία στὰ ἄλλα, καὶ πὸν χωρὶς αὐτὸ δὲ θὰ ἦταν τίποτε τὰ ἄλλα, εἶναι ἡ δικὴ του ἢ σκέψη, καὶ προπάντων τὸ συγγραφικὸ του δαιμόνιο. Ὅλοι οἱ ἄλλοι τοῦ καιροῦ του πὸν «δανείζον-

1. Βλ. Radouant, σ. 27-28.

2. Sainte-Beuve, Port-Royal, III, 2. «Ἀπὸ τὴ μεριὰ αὐτῇ, — τῆς *érudition*, — λέει ὁ διάσημος κριτικὸς, ὁ Montaigne ἀνῆκε στὸ 16ον αἰῶνα. Ἔκανε ὅ,τι εἶχαν κάνει ὁ Αὐλὸς Γέλλιος καὶ ὁ Μακρόβιος. Σώριαζε ἀνέκδοτα καὶ μάζευε "στρώματα". Κύνηγοῦσε ἐπιγράμματα, ἀποφθέγματα, ὁμορφα κείμενα καὶ κάθε λογῆς περίεργα πράγματα, ὅπως ὁ Ménage καὶ ὁ Abbé de Marolles, ἴσως, ἢ ὁ La Moignon.»

3. Γ', 13.

ται», μέγουν άπλοί συλλέκτες, — έραμιστές. Ο Montaigne δίνει μιὰ από τις πιό ζωντανές και πιστές έκφράσεις στη σκέψη τής έποχής του — όλων των νεώτερων χρόνων — και δημιουργεί ένα νέο είδος λογοτεχνικό, — το δοκίμιο. Πράγμα μέγα, όταν σκεφτούμε την εξέλιξη που πήρε το «είδος» τουτο, και που στον Montaigne — αξίζει κι αυτό να σημειωθεί, γιατί συμβαίνει σπανιότατα — βλέπουμε τ' αρχινίσματα και το κορύφωμά του συνάμα. Είδη συγγενικά με το δοκίμιο υπήρχαν βέβαια, — τα «εργάκια» (opuscules) του Πλούταρχου, οι Έπιστολές του Σενέκα, και πλήθος άλλα, αρχαία και νεώτερα, σπουδαία και δευτερώτερα, που ο Montaigne τα γνώριζε και είχε ωφεληθεί απ' αυτά¹. Το δοκίμιο, όμως, όνομα και πράμα, δεν υπήρχε. Είναι κάτι νέο, και το δημιουργεί ο Montaigne. Νέο όχι στα μεγάλα ξεδιπλώματα που του δίνει ο δημιουργός του, όσο προχωρεί στο γράψιμο του βιβλίου του, αλλά εϋθύς εξ αρχής, στα πρώτα εκείνα δοκίμια, μπουκέτα — όπως θα μπορούσε να ειπωθεί για όλα του τα δοκίμια² — από λουλούδια κορφολογημένα εδώ κι εκεί, όπου ο κορφολόγος βάζει μονάχα την κλωστή. Δεν είναι ή κλωστή μόνο αυτό που βάζει ο Montaigne στα «μπουκέτα» του. Είναι, από την πρώτη σιγμή, μιὰ ανθρώπινη και συγγραφική παρουσία, μιὰ σκέψη, ένα ιδιαίτερο κοίταγμα των πραγμάτων. Σε τούτα τα έντελως πρώτα του δοκίμια³, τα ίσχνά, τα σύντομα, που ή σκέψη του συγγραφέα διατάζει λες να φανερωθεί κι ακόμα περισσότερο διατάζει να φανερώσει ο συγγραφέας το «εγώ» του, που τόσο άπλόχωρα αργότερα θα το φανερώσει, όπου το υλικό, ιδίως το προσωπικό, είναι ακόμα τόσο λειψό, προβάλλει κιόλα ή προσωπικότητα του Montaigne. Τα θέματά του δεν είναι σπουδαία. Είναι ιδεούλες που τις παίρνει στην τύχη, ζητηματάκια που είχαν συζητηθεί

1. Β', 10. Για τις Έπιστολές του Σενέκα, λέει ο Montaigne ότι «είναι το πιό όμορφο και πιό ωφέλιμο μέρος του έργου του». Και για τον Πλούταρχο («άφότου είναι Γάλλος» χάρη στη μετάφραση του Amyot) και τον Σενέκα γενικά, ότι του μαθαίνουν «να βάζει τάξη στις διαθέσεις και τις καταστάσεις του» — να λέει αυτά που θέλει να πει — έτσι καθώς έχουν το σπουδαίο πλεονέκτημα (για τον Montaigne) να προσφέρουν τη σοφία τους κομματιαστά.

2. Γ', 12. Θα μπορούσαν να πουν οι άλλοι, όχι ο ίδιος. Το λέει και ο ίδιος, με νόημα όμως πολυ πιό βαθύ και οργανικό. Με το νόημα ότι το ξένο τόσο το άφομοιώνει, ώστε να μη παραλλάζει από το δικό του και ότι δεν το χρησιμοποιεί παρὰ μόνο για να πει καλύτερα το δικό του.

3. Θυμίζω τους τίτλους μερικων: Με διάφορα μέσα φτάνουμε στο ίδιο άποτέλεσμα, — Περί τής Θλίψεως, — Τα αισθήματά μας πάνε πέρα από μας, — Πώς ή ψυχή κενώνει τα πάθη της σε ψεύτικα αντικείμενα όταν της λείπουν τ' αληθινά, κτλ.

χίλιες φορές και πού εξακολουθοῦσαν νὰ συζητιοῦνται και στον καιρό του. Στίχοι ποιητῶν, γνωμικά φιλοσόφων, γεγονότα ιστορικά, ἡ προσωπική πείρα του, κάνουν τὸν Montaigne νὰ δώσει αὐτὴν ἢ ἐκείνη τὴν ἀπόκριση στὰ ζητήματα πού πραγματεύεται. Αὐτὴ δὲν τὴν πολυπροσέχουμε. Ἐκεῖνο πού προσέχουμε εἶναι ὁ τρόπος πού ξετυλίγει τὶς ιδεοῦλες. Σ' αὐτὸν ὑπάρχει ἀσφαλῶς κάτι καινούριο. Ὡς τότε, ἠθολόγος, και ἀρχαῖος, ἀλλὰ νεώτερος προπάντων, δὲν εἶχε μιλήσει μὲ τὸν ἀτημέλητο και ἀνεπιτήδευτο τρόπο, μὲ τὸν οἰκεῖο, τὸν «ιδιωτικό», μὲ τὸν ὁποῖο μιλοῦσε ὁ Montaigne.

Τί μᾶς ιστορεῖ, τί θὰ ιστορήσει λοιπὸν στὰ Δοκίμια του ὁ Montaigne; Τί ἄλλο παρὰ τὴν πνευματική και τὴν ψυχική του ἱστορία. Ἄς τὸ ποῦμε: τὰ Δοκίμια εἶναι μιὰ αὐτοβιογραφία και μιὰ ἐξομολόγηση. Αὐτοβιογραφία και ἐξομολόγηση ὄχι σὰν ἐκεῖνες πού θὰ κάνουν ὁ Ρουσσώ, ὁ Μπενζαμέν Κοσιάν, ὁ Ἀμιέλ, και ἕνα πλῆθος ἄλλοι ρομαντικοὶ ἰδίως συγγραφεῖς, ἀλλὰ τέτοια πού θὰ μπορούσε νὰ τὴν κάνει ἕνας ἄνθρωπος για τὸν ὁποῖο τὸ πρῶτο πράμα ἦταν ἡ σκέψη. Ἀκούγεται και στὰ Δοκίμια, πού και πού, ἕνας πιὸ μύχιος ἤχος, πιὸ ἐνδόμυχος, τὸ πολὺ χαμηλόφωνο κουβεντολόι τῆς ψυχῆς μὲ τὸν ἑαυτὸ της. Ὡστόσο, τὶς πιὸ πολλὰς φορές, και ἂν σκύβει ν' ἀκούσει ὁ Montaigne τὸν πιὸ κρυφὸ ψίθυρο τοῦ ἑαυτοῦ του, δὲν τὸν ἀφήνει νὰ τὸν ἀκούσουμε κι ἐμεῖς, σὰ νὰ μὴ θέλει νὰ μᾶς κατεβάσει στὰ πιὸ μυστικά στρώματα τῆς ψυχῆς του. Αὐτά, και ὅταν δείχνει ὅτι τὰ φανερώνει, μένουν ἀπαραβίαστα για τοὺς ἄλλους.

Ἐκεῖνο πού ξεκάθαρα και πλατιά — και μὲ μιὰ ἰδιαίτερη εὐχαρίστηση — μᾶς δείχνει ὁ Montaigne, εἶναι ἡ πορεία τῆς σκέψης του, ἡ ὁλοένα πιὸ θαρρετὴ και λεύτερη και ἀνοιχτομάτικη περιδιάβασή του μέσα ἀπὸ ἰδέες και βιβλία και λογῆς ἀνθρώπους και περιστατικά πού κεντρίζουν τὴ σκέψη του. Δὲ θὰ ἐπιχειρήσω νὰ ζωγραφίσω τούτη τὴν περιδιάβαση, θὰ χρειάζοταν μελέτη ἰδιαίτερη, βιβλίο ὀλάκερο ἴσως, τόσα εἶναι τὰ θέματα μὲ τὰ ὁποῖα ἀσχολήθηκε ὁ Montaigne και τόσο πρωτεϊκὸς εἶναι ὁ στοχασμὸς του. Πραγματικά, στὰ 107 δοκίμια του, — στὴ «ραψωδία» του, ὅπως τὰ λέει κάπου, — δὲν ὑπάρχει θέμα, ἀπὸ τὸ πιὸ ἀσήμαντο ὡς τὸ πιὸ σπουδαῖο, μὲ τὸ ὁποῖο νὰ μὴν ἀσχολήθηκε. Μιλᾷ για ὅλα τ' ἀνθρώπινα ζητήματα, — πλατύτερα και συχνότερα για ἐκεῖνα πού περισσότερο τὸν ἐνδιαφέρουν και πού

1. Α', 13, ἀρχή: «Δὲν ὑπάρχει θέμα, και ὅσο μηδαμινό, πού νὰ μὴν ἀξίζει νὰ πάρει θέση σὲ τούτη τὴ ραψωδία.»

είναι και καθαντά τὰ πιὸ σημαντικά, — ἄταχτα, ἀμέθοδα, μὲ στοχασμὸ ὅμως βγαλμένον ἀπὸ τῆ βαθιὰ και ρυθμικὴ ἐσωτερικὴ του πορεία, γιὰ τοῦτο πιὸ ζωντανὸ και οὐσιαστικὸ.

Τὴν ἐσωτερικὴ πορεία τοῦ Montaigne, ψυχικὴ και πνευματικὴ, — τοῦτα τὰ δυὸ χωρίζονται, — τὴν παρακολουθοῦμε, αἰσθανόμεσθε τὸν παλμὸ και τὴν κίνησή της, δύσκολα ὅμως θὰ μπορούσαμε νὰ βάλουμε, ἐκεῖ ὅπου σὰ νὰ γίνεται μιὰ καμπή, μιὰ ἀλλαγὴ, καθαρὰ ξεκομμένα ὁρόσημα. Εἶναι πρωτεϊκός, και ἡ σκέψη του, ὅσο κι ἂν ὁ ἴδιος ἀσυναίσθητα πάει νὰ τῆς δώσει πότε-πότε σχῆμα, δὲν παίρνει ποτὲ σχῆμα. Γιὰ τοῦτο και οἱ τόσο και τόσο διαφορετικοὶ τρόποι πὸν τὸν βλέπουν κριτικοὶ ὅμοια ἐξοικειωμένοι μὲ τὸ ἔργο του. « Ἐκεῖνο, γράφει ἓνας ἀπὸ τοὺς νεώτερους ἐκδότες του¹, πὸν ἔλεγε γιὰ τὸν ἑαυτὸ του ὁ Montaigne σχετικὰ μὲ τὸν Τίτο Λίβιο, τοῦ ἀνταποδόθηκε και μὲ τὸ παραπάνω! Θρησκο, ἄθεο, ἐπικούρειο, πυρρωνιστὴ, πλατωνικὸ, δημοκρατὴ, βασιλικὸ, κάτω ἀπὸ τόσο διαφορετικὲς θεωρίες εἶδαν τὸν Montaigne κριτικοὶ ὅμοια ἐξοικειωμένοι μὲ τὸ ἔργο του, πὸν γνωρίζουν καλά ὅλα τὰ στριφογυρίσματά του και πὸν εἶναι τέλειοι κάτοχοι τῆς γλώσσας του. Τὸ εἶχε πεῖ και ὁ ἴδιος: “ Ἐκεῖνοι πὸν μὲ διαβάζουν μιλοῦν ὅμοια γιὰ τὰ Δοκίμια, δὲν ξέρω ὅμως και ἂν σκέφτονται ὅμοια.” »

Οἱ γραμματολόγοι και οἱ ἄλλοι μελετητὲς τοῦ Montaigne χωρίζουν συνήθως τὴν πνευματικὴ του πορεία σὲ τρία κίρια στάδια: στωικισμό, σκεπτικισμό, τέλος ὑποταγὴ στὴ φύση, προσδοχὴ και ἔξαρση τῆς ζωῆς. Τὸ τρίτο στάδιο, ὅπως ἦταν και φυσικὸ ἄλλωστε, φαίνεται τὸ προσωπικότερό του. Ἐκεῖ ὁ Montaigne, ξεκαθαρίζοντας κάπως τελειωτικότερα τοὺς λογαριασμούς του μὲ τὰ μεγάλα ρωτήματα τῆς ζωῆς, μιλεῖ πέρα-πέρα μὲ δική του σκέψη και χεῖλη δικά του. Και ἡ δεύτερη ὅμως — ἃς τὴν ποῦμε ἔτσι — φάση του, πὸν τὴ ζωγράφισε φαριδιὰ-πλατιά στὸ πιὸ μεγάλο και ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ « στανρικά » του δοκίμια, στὴν Ἀπολογία τοῦ Raymond Sebond, δοκίμιο ὅπου σημειώνεται, κατὰ τὴν παρατήρηση τοῦ Pierre Villey², ἡ καμπὴ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Montaigne ἀπὸ τὸ στωικισμὸ στὸ σκεπτικισμὸ και τὸ κορύφωμα τοῦ σκεπτικισμοῦ του³, δὲν ἦταν « φάση » ἀπλή, κάτι προ-

1. Espezet, τόμ. 1ος, Εἰσαγωγή, σελ. III.

2. Τόμ. 2ος, Προοιμακὸ σημείωμα στὸ Β', 12.

3. Τὰ κυριότερα μέρη τοῦ δοκίμιου τούτου, ἐκεῖνα ὅπου διαδηλώνεται ζωηρότερα ὁ σκεπτικισμὸς τοῦ Montaigne, πιστεύει ὁ Villey (δ. π.) ὅτι γράφτηκαν γύρω στὰ 1576, χρονιὰ ὅπου μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ και τὸ κορύφωμα τοῦ σκεπτικισμοῦ τοῦ φιλοσόφου. Εἶναι ἡ χρονιὰ ὅπου ὁ Montaigne εἶπε και τοῦ ἔφτιασαν ἓνα μετάλλιο μὲ τὸ ὁμοίωμά του

σωρινό, ἀπ' ὅπου ὁ στοχαστὴς πέρασε μόνο γιὰ νὰ πάει ἄλλοῦ. Ἡ σκεπτικὴ « κρίση », καθὼς παρατηρεῖ πάλι ὁ Villey, ἄφησε ἀγνώρια βαθιὰ καὶ δρι-
συκὰ στὸ στοχασμὸ τοῦ Montaigne¹. Ἀλλὰ καὶ ὁ στωικισμὸς, ὁ ἠθικὸς
ιδίως, δὲ θὰ τὸν ἀφήσει ὡς τὰ ἕστερα χρόνια του. Τόσο πὺν μποροῦμε
νὰ ποῦμε ὅτι, ὅταν διαμορφώνει τὴν ἕστερη φιλοσοφία του ὁ Montaigne,
ἐκείνην ὅπου θὰ κηρύξει πρῶτο δάσκαλό του τὴν ἄγνοια², ὅπου δηλαδὴ θὰ
ζητήσῃ τὰ ὑπέριστα ὑποδείγματα του — γιὰ τὸ πῶς πρέπει νὰ ζήσει καλὰ
καὶ νὰ πεθάνῃ καλὰ — ὄχι στοὺς φιλόσοφους, ἀλλὰ στοὺς ἀπλοῖκούς ἀνθρώ-
πους, — στοὺς ἀγρότες, — καὶ τότε, στίς φιλοσοφικὲς του ιδέες θὰ ἔχουν
ἀπομείνει πολλὰ συστατικά καὶ ἀπὸ τὸν Σέξτο τὸν Ἐμπειρικὸ (ὅπου εἶχε
μελετήσῃ τὴ διδασκαλία τοῦ Πύρρωνα) καὶ ἀπὸ τὸν Σενέκα (τὸν πιὸ ση-
μαντικὸ δάσκαλό του γιὰ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ στωικισμὸ) καὶ — προπάντων —
ἀπὸ τὸν Ἐπίκουρο³. Τὸν τελευταῖο τοῦτον ἄλλωστε, μ' ὄλο πὺν θὰ τὸν
εἶχε γνωρίσει ἀπὸ πολὺ παλιότερα, στὸν Διογένη τὸν Λαέρτιο⁴ καὶ σ' ἄλλους
βιογράφους καὶ ἔραριστές, φαίνεται νὰ τὸν ἀκολουθεῖ πιὸ ἐπίμονα στὰ τελευ-

καὶ μὲ μιὰ ζυγαριά, πὺν οἱ τέλεια ἰσοζυγισμένοι δίσκοι τῆς παρασταίνουν τὸ μετεωρισμὸ
του. Στὸ μετάλλιο ὑπάρχει καὶ τὸ ἔμβλημά του: « Τί ξέρω; », πὺν τὸ σχολιάζει στὴν Ἀπο-
λογία. (Ἔλο τὸ δοκίμιον δὲν εἶναι παρὰ ἓνα σχόλιον αὐτοῦ τοῦ « Τί ξέρω; ».) Μερικὰ μέρη
τοῦ δοκίμιου — κατὰ τὸν Villey πάντοτε — ἴσως νὰ γράφτηκαν πρὶν ἀπὸ τὰ 1576 (θετικὲς
ἐνδείξεις δὲν ὑπάρχουν), ἀλλὰ ὁμως γράφτηκαν ἀσφαλῶς μετὰ τὸ χρόνο αὐτό. Θυμίζω ὅτι
τὸ δοκίμιον τοῦτο πρωτοδημοσιεύτηκε στὰ 1580, τότε πὺν πρωτοδημοσιεύτηκαν καὶ ὄλα
τ' ἄλλα δοκίμια τῶν Βιβλίων Α' καὶ Β'.

1. Καὶ ἄς εἶπε ὁ ἴδιος ὁ φιλόσοφος, ὅταν ἔγραφε τὸ Γ' Βιβλίον τῶν Δοκιμίων, ὅτι
εἶχε τέλεια ἀπαλλαγῆ ἀπὸ τὸ σκεπτικισμὸ (Villey, ὁ. π.).

2. *Ma maîtresse forme, qui est l'ignorance* (Α', 50). Ἡ περίοδος ὅπου βρί-
σκεται ἡ φράση τούτη, ὅπως καὶ οἱ τορεῖς προηγούμενες τοῦ κείμενου τοῦ Montaigne, εἶναι
ἀπὸ τίς πάμπολλες προσθήκες πὺν ἔκανε ὁ φιλόσοφος στὸ κείμενό του μετὰ τὸ 1588. Καὶ
ἄλλες φορές, τὴν ἴδια ἐποχὴ, ἐγκωμίασε ὁ Montaigne τὴν ἄγνοια καὶ τὸν ἀφανισμὸ τῆς
περιέργειας, δηλαδὴ τὴν ὑποταγὴν στὴν ἀπλότητα, τὴν τόσο οἴγουρη, τῆς φύσης (βλ. ἰδιαίτε-
ρος Γ', 13): « Ὑποτάξῃσαι πιὸ σοφὰ στὴ φύση, ὅσο ὑποτάξῃσαι πιὸ ἀπλά. ὦ! τί εὐχά-
ριστο καὶ ἀπαλὸ μαξιλάρι, καὶ ὑγιεινὸ, πὺν εἶναι ἡ ἀνηξερία καὶ ἡ ἀπεριέργεια, γιὰ ν' ἀνα-
πάψῃ κανεὶς ἓνα καλὰ ὀργανωμένο κεφάλι! »

3. Ἡ ἐπικούρεια αἰσιοδοξία, — τέτοια πὺν φανερόνεται στὴν ἕστερη περίοδο τῆς ζωῆς
τοῦ Montaigne, — πολὺν ξεκάθαρη καὶ πολὺν καταφατικὴ, ἀποτελεῖ τὸ βάθος καὶ τὴν ψυχὴν
τῶν Δοκιμίων ὅσο καὶ ὁ σκεπτικισμὸς. (Gustave Lanson, *Histoire de la Littérature
Française*, ἔκδ. 11η, 1909, σ. 330.)

4. Ὁ Villey (τόμ. 1ος, Χρονολογικὴ σύνοψη τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Mon-
taigne, σ. XXIV) περιλαμβάνει τὸν Λαέρτιον μετὰ στοὺς συγγραφεῖς πὺν περισσότερο διάβαζε
ὁ Montaigne στὴν ἐντελῶς ἕστερη περίοδο τῆς ζωῆς του (1588-1592).

ταῖα του χρόνια, ἀφοῦ πιστεύει — τώρα — ὁ Montaigne ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν πρέπει νὰ σκέφτεται τὸ θάνατο ἀλλὰ τὴ ζωὴ, ἀφοῦ ξεχύνεται στὰ ὕστερά του δοκίμια σ' ἓνα πραγματικὸ δοξολόγημα τῆς ζωῆς καὶ ζητεῖ ἀνακούφιση ἀπὸ τὰ δεινά του (τὴν ἀρρώστια καὶ τὰ γερατειὰ) στὴ διασκέδαση καὶ ὄχι στὴ μελέτη καὶ στὴ συλλογὴ, ὅπως ἄλλοτε.

Τὸ πιὸ ἀποφασιστικὸ ὥστόσο γεγονὸς τῆς ζωῆς τοῦ Montaigne δὲν εἶναι ἡ συνάντησή του μετὰ τὸν Πύρρωνα ἢ τὸν Σενέκα ἢ τὸν Ἐπίκουρο· εἶναι ἡ συνάντησή μετὰ τὸν ἑαυτό του, μετὰ τὸ « ἐγὼ » του, συνάντησή πού θὰ γίνεῖ ἡ βάση ὅλης σχεδὸν τῆς ἠθικῆς του. Γύρω στὰ 1579 ἀρχίζει νὰ στρέφεται θαρρετὰ πρὸς τὸ ἐγὼ του ὁ Montaigne, νὰ « ζωγραφίζει » τὸ ἐγὼ του, καὶ ἓνα χρόνον ἀργότερα, στὸν πρόλογο τῶν δυὸ πρώτων Βιβλίων τῶν Δοκιμίων, πού τότε τὰ πρωτοτυπώνει, κάνει μιὰ πολὺ ρητὴ ὁμολογία τῆς νέας στροφῆς του: « Τὸν ἑαυτό μου ζωγραφίζω. . . . Εἶμαι ἐγὼ ὁ ἴδιος τὸ ὑλικὸ τοῦ βιβλίου μου. »

Αὐτὸ τὸ ἐγὼ, πού ὀλοένα πιὸ θαρρετὰ καὶ ἀπλόχωρα προβάλλει καὶ πού δίνει τὴ μεγαλύτερη ἰδιορροθυμία καὶ τὸ πιὸ ὀξὺ θέλημα στὰ Δοκίμια, δὲν εἶναι ὁ ψυχικὸς καὶ πνευματικὸς μόνο Montaigne, « ἡ ἀδιάκοπη ἀναταραχὴ καὶ ἀλλαγὴ τῶν σκέψεών του »· εἶναι καὶ ὁ σωματικὸς Montaigne, ὁ Montaigne « σὲ ὅλες τὶς φυσικὲς δίπλες του » καὶ θεωρίες του. Μάλιστα, ὁ σωματικὸς Montaigne, σὲ ὅλα του τὰ καθέκαστα, παίρνει ὅλο καὶ μεγαλύτερη θέση στὰ Δοκίμια.

Δὲ μπορούμε νὰ ξέρουμε τί περισσότερο ἐσπρωξε τὸν Montaigne πρὸς τὸ κοίταγμα καὶ τὸ ζωγράφισμα τοῦ ἑαυτοῦ του. Τὰ πρότυπα — πρότυπα ἔνδοξα — δὲν ἔλειπαν: ὁ ἱερὸς Αὐγουστίνος, καὶ ἰδίως ὁ Μάρκος Αὐρήλιος, — πού γύρω στὰ 1579, ἴσως καὶ νωρίτερα, θὰ τοὺς εἶχε κατὰ πᾶσαν πιθανότητα διαβάσει καὶ προσέξει ἴσως ἰδιαίτερα τὴν « ἐσωστρέφεια » τους ὁ Montaigne. Δὲν εἶναι ἀπίθανο ἀκόμα νὰ τὸν εἶχε σταματήσει καὶ νὰ εἶχε κινήσει μέσα του καίριες σκέψεις ὁ περίφημος λόγος τοῦ Λατίνου: « Δὲ βρίσκει εὐχαρίστηση σὲ τίποτε ὁποῖος δὲ βρίσκει εὐχαρίστηση στὸν ἑαυτό του. » Τὸ πιὸ πιθανὸ ὥστόσο φαίνεται ὅτι ὁ καιρὸς του ἐσπρωξε τὸν Montaigne στὸ ἐπίμονο καὶ ξέσκεπο καὶ ἀρκετὰ αὐτάρεσκο κοίταγμα τοῦ ἑαυτοῦ του. Ἡ Ἀναγέννηση εἶναι μιὰ ἔξαρση καὶ μιὰ ἀνατίμηση τοῦ ἀτόμου, σὰ μονάδας αὐτοῦπαρκτης καὶ αὐτόνομης, ὅπου μπορεῖ νὰ θεμελιώσῃ ὁ ἄνθρωπος ὅλο του τὸ βιοκανόνα, καὶ τὸ πρόσταγμά της τὸ ἀκολουθεῖ ὁ Montaigne μετὰ ὀλίγη ἐλάχιστοι ἄλλοι τόλμη καὶ εὐχαρίστηση, ἀλλὰ δίνοντάς του καὶ ἓνα, πού δὲν ξεπεράστηκε, καὶ τότε καὶ ὕστερα, πλάτος πνευματικὸ.

Πάντως, από ποια πηγή και αν ανάβρυνε ο «έγωτισμός»¹ του, ο Montaigne μᾶς τὸν δείχνει ἐντελῶς ξέσκεπα καὶ μὲ μιὰ τόλμη πὸν ξαφνίζει ἀκόμα καὶ γιὰ ἄνθρωπο τοῦ καιροῦ του. «Κυλιέμαι μὲς στὸν ἑαυτό μου» («*je me roule en moi-même*»), λέει πολὺ ὕστερα ἀπὸ τὰ δοκίμια ὅπου ἀρχίζει νὰ ξεδιπλώνει τὸ ἐγὼ του, στὸ τέλος τοῦ Β' Βιβλίου τῶν Δοκιμίων. Καὶ τὸν ἀκρατο τοῦτον «έγωτισμὸ» θὰ τὸν διαδηλώσει, μὲ τὸν ἕνα ἢ μὲ τὸν ἄλλο τρόπο, καὶ ἕνα πλήθος ἄλλες φορὲς στὸ ἔργο του: «Δὲ ζῶ παρὰ μόνο γιὰ τὸν ἑαυτό μου.» «Ἀγάπῳ πάρα πολὺ τὸν ἑαυτό μου.» «Κοιτάζομαι καὶ ἀναζητιέμαι ἴσαμε τὰ σπλάχνα μου» («...*qui me vois et qui me recherche jusqu'aux entrailles...*»). «Τολμῶ ὄχι μονάχα νὰ μιλῶ γιὰ τὸν ἑαυτό μου, ἀλλὰ νὰ μὴ μιλῶ παρὰ μόνο γιὰ τὸν ἑαυτό μου.»

Ὅπως οἱ ζωγράφοι μὲ τὰ χρώματα, ἔτσι καὶ ὁ Montaigne θέλει μὲ τίς λέξεις νὰ φτιάσει ἕνα πορτραῖτο τοῦ ἑαυτοῦ του, γιὰ νὰ βροῖσουν σ' αὐτὸ οἱ δικοί του καὶ οἱ φίλοι του, ὅταν πιά δὲ θᾶναι μαζί τους, μιὰ εἰκόνα του ζωντανή κάπως καὶ ἀκέρια. «Σπιτικὸς» λοιπὸν καὶ «ἰδιωτικὸς», ὅπως τονίζει στὸν πρόλογό του, εἶναι ὁ σκοπὸς του. Προσπαθεῖ, βάζοντας πινελιὰ πάνω στὴν πινελιά, καὶ ἀδιαφορώντας ἂν θὰ δείξει κουσούρια καὶ ἀτέλειες, καὶ ἂν τὸ χρῶμα πὸν θὰ βάλει σήμερα δὲ θὰ ταιριάζει μὲ τὸ χρῶμα τὸ χτεσινό, νὰ ζωγραφίσει μὲ «καλὴ πίστη» καὶ στὴν πιὸ καθημερινὴ ὄψη του τὸ ἐγὼ του. Νὰ τὸ ζωγραφίσει ὅμως ὄχι μόνον σὲ ὅ,τι ἰδιαίτερο ἔχει τοῦτο τὸ ἐγὼ, ἢ σὲ μιὰ μονάχα θεωρία του, ἀλλὰ σὲ ὅ,τι γενικὸ ἔχει, — ἀνθρώπινο. Τὸν Michel de Montaigne σὰν ἄνθρωπο ζωγραφίζει ὁ Montaigne, καὶ ὄχι τὸν πολίτη τοῦ Μπορντώ, ἢ τὸ γαιοκτήμονα ἢ τὸ συγγραφέα, καὶ μὲς στὴ ζωγραφιά του ἀφήνει νὰ μποῦν ἢ μπαίνουν μονάχοι τους ὅλοι οἱ ἄνθρωποι, ἀφοῦ «σὲ κάθε ἄνθρωπο βρίσκεις ἀκέρια τὴν εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπου» καὶ ἀφοῦ κάθε ζωὴ εἶναι «μέτρο», ἢ ζωὴ τοῦ Καίσαρα ὅπως καὶ ἢ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου τοῦ πιὸ ταπεινοῦ.

«Τί χαρὰ θὰ μοῦ ἔδινε, λέει ὁ Montaigne, ν' ἄκουα κανέναν νὰ μοῦ μιλᾷ γιὰ τὰ ἥθη, γιὰ τὸ πρόσωπο, γιὰ τὸ φέροισμο, γιὰ τὰ καθημερινὰ λόγια καὶ γιὰ τὴ ζωὴ τῶν προγόνων μου.» Ἀπὸ τέτοια μιλήματα γιὰ τὸν «καθημερινό», τὸ σωματικὸ Montaigne, εἶναι γεμάτα τὰ Δοκίμια, ὅπως εἶναι γεμάτα καὶ τὰ «πορτραῖτα» τοῦ Πλούταρχου, καὶ τὰ «πορτραῖτα»

1. Τὴ λέξη τὴν πρωτομεταχειρίστηκε ὁ Σταντάλ, μὲ ἄλλο νόημα ἀπὸ ἐκεῖνο πὸν ἐκφράζουν ἢ ἑλληνικὴ λέξη «έγωτισμός», ἢ γαλλικὴ «*égoïsme*» καὶ ἢ ἀγγλικὴ «*egotism*».

τοῦ Σουετώγιου. Δὲν εἶναι ὅμως μονάχα αὐτὸ τὰ Δοκίμια, καὶ δὲ θὰ εἶχαν τὴ σημασία πὺν ἔχουν ἂν ἦσαν μονάχα αὐτό. Ὁ Montaigne στήνει ὄσο γίνεται πὺν κοντὰ στὸν ἑαυτὸ του καρτέρι, ὄχι μόνο γιατί, συλλαβαίνοντας τὸν ἑαυτὸ του σὺς πὺν φυσικὲς κινήσεις καὶ στάσεις του, ἐλπίζει ν' ἀφήσει σὲ φίλους καὶ δικούς τὴν πὺν ἀληθινὴ εἰκόνα τοῦ ἑαυτοῦ του, ἀλλὰ καὶ γιατί, γιὰ νὰ γνωρίσει κάπως, τόσο δά, αὐτὸ τὸ «θαῦμα» καὶ τὸ «τέρας», τὸν πάντα ἀπιαστὸν ἄνθρωπο, τὸ μόνο σίγουρο — τὸ σχετικὰ πὺν σίγουρο — μέσο πὺν διαθέτει εἶναι ὁ ἴδιος ὁ ἑαυτὸς του. Ὁ καλὸς ἐκεῖνος σαβοϊανὸς σωσιὰ ἔλεγε ὅτι «ἂν ὁ ἀνόητος βασιλιάς τῆς Γαλλίας ἤξερε νὰ βολεύει καλύτερα τὶς δουλειές του, θὰ μπορούσε νὰ γίνεῖ ὁ ἀρχισερβιτόρος τοῦ δούκα μας». Βάζουμε τὸν ἑαυτὸ μας στὸ κέντρο τοῦ κόσμου. Δὲν εἴμαστε ὅμως μήτε ἓνα σπειράκι ἄμμος μέσα σὲ ὄλο τοῦτο τὸν κόσμο. Εἶναι ἡ μεριά — κι αὐτὸ τὸ λόγο πολὺν θὰ τὸν θυμηθεῖ ὁ Πασκάλ — ἀπ' ὄπου πρέπει νὰ κοιτάζουμε τὸν ἑαυτὸ μας, γνῶμες, κρίσεις, αἰσθήματα, καὶ τὴν ἀδυναμία τοῦ νοῦ μας. Τίποτε ὡστόσο ἄλλο σίγουρο, μὲς στὴν τόση ἀβεβαιότητα, ἀπ' αὐτὸ τὸ σπειράκι. Ὁ σκεπτικὸς Montaigne, κάπως στερεὰ ἐκεῖ μόνο πατᾶ. Νὰ γιατί ἡ μελέτη τοῦ ἑαυτοῦ του εἶναι «ἡ φυσικὴ καὶ ἡ μεταφυσικὴ του». Νὰ γιατί «στὸν ἄλλους πρέπει νὰ δανειζόμαστε, νὰ μὴ δινόμαστε ὅμως παρὰ μόνο στὸν ἑαυτὸ μας». Ὅταν εἶσαι ἱκανὸς νὰ κοιτᾶς ἀπὸ κοντὰ τὸν ἑαυτὸ σου, εἶσαι ἐστὶν ὁ ἴδιος ἓνα πολὺν καλὸ μάθημα γιὰ τὸν ἑαυτὸ σου. Δὲν εἶναι ἡ μάθηση τοῦ Montaigne τὰ Δοκίμια· εἶναι ἡ μελέτη του. Καὶ δὲ θέλει μ' αὐτὰ νὰ διδάξει τοὺς ἄλλους· θέλει τὸν ἑαυτὸ του νὰ διδάξει.

Εἶπα κιόλας σὲ προηγούμενο μέρος τῆς εἰσαγωγῆς αὐτῆς ὅτι τὴν εἰσφορὰ τοῦ Montaigne δὲ θᾶπρεπε νὰ τὴν ἀναζητήσουμε στὴν ἠθικὴ καὶ στὴ φιλοσοφία του μόνο, ἀλλὰ καὶ στὴν τέχνη του, ἴσως μάλιστα περισσότερο στὴν τέχνη του παρὰ στὴ φιλοσοφία καὶ στὴν ἠθικὴ του. Τὰ δύο αὐτὰ ἄλλωστε στὸν Montaigne δὲ χωρίζονται, ὄπως δὲ χωρίζονται καὶ σὲ κανέναν ἄξιο τεχνίτη. Ἀπὸ τὸ ἴδιο ὑλικὸ ἄνθρωπος καὶ ἔργο εἶναι φτιαγμένα, καὶ πολὺν σωσιὰ λέει ὁ Montaigne ὅτι ὄλοι θὰ τὸν ἀναγνωρίσουν στὸ βιβλίο του καὶ τὸ βιβλίο του σ' αὐτόν. Τὸ ζήτημα τοῦ ὕφους βροῖσκειται στὸ κέντρο τῆς προβληματικῆς του, σὲ ὄλη του τὴ ζωὴ. Προβληματίζεται καὶ μ' αὐτὸ ὁ Montaigne, «δοκιμάζεται», ὄπως δοκιμάζεται καὶ μὲ ὄλα τ' ἄλλα, πασκίζει νὰ «οἰκοδομηθεῖ» — νὰ τελειωθεῖ — ὄχι μόνο σὰν ἄνθρωπος, ἀλλ' ἀκριβῶς ταυτόχρονα καὶ ἰσοδύναμα καὶ σὰν τεχνίτης. Γιὰ τοῦτο τόσο συχνὰ καὶ μὲ τόση ἔγνοια μιλεῖ γιὰ συγγραφεῖς καὶ ποιητές, γιὰ τὴ γλώσσα, συγκρίνει γραφτὸ

λόγο και προφορικό, χαρακτηρίζει και ξαναχαρακτηρίζει τὸ ὕφος του, λέει τί εἶδος ὕφος προτιμᾷ. Εἶναι μεγάλη ὑπόθεση γιὰ τὸν Montaigne τὸ ὕφος, ἀφοῦ κύριο σκοπὸ του ἔταξε, γράφοντας τὰ Δοκίμια, ν' ἀφήσει στοὺς δικούς του καὶ στοὺς φίλους του ἓνα ὅσο γίνεται πιὸ ζωντανὸ πορτραῖτο τοῦ ἑαυτοῦ του, γιὰ νὰ τὸν αἰσθάνονται, ὅταν πιά δὲ θὰ ὑπάρχει, ὅσο γίνεται πιὸ ζωντανό.

Δὲ θὰ πρέπει λοιπὸν μόνο νὰ βλέπει ὅσο γίνεται πιὸ καθαρὰ μέσα του ὁ Montaigne, ἀλλὰ καὶ νὰ χαράζει ὅ,τι βλέπει μέσα του ὅσο γίνεται πιὸ πιστά, ὅλους τοὺς κυματισμοὺς τῶν διαθέσεών του καὶ ὅλες τὶς ἀποχρώσεις τοῦ στοχασμοῦ του, — ὅλη τὴν κίνηση τοῦ ἐγὼ του. Πρέπει, μὲ ἄλλα λόγια, τὸ ὕφος πὸν θ' ἀποτυπώσει πιστὰ ἓνα ἐγὼ πὸν εἶναι ὅλο κίνηση, νὰ ἔχει στὴ βάση του καὶ στὴν οὐσία του τὸ ἴδιο αὐτὸ γνώρισμα, νὰ εἶναι κι ἐκεῖνο ὅλο κίνηση. Ὁ ἄνθρωπος, ὅπως κάθε τι στὸν κόσμος, — ἄρα καὶ ὁ Montaigne, — δὲν εἶναι μιὰ ἀσταμάτητη αἰώρα, δὲν ἀλλάζει, ὄχι ἀπὸ μέρα, ἀλλ' ἀπὸ στιγμή σὲ στιγμή¹; Μήπως ὑπάρχει « συνοχὴ καὶ συνέπεια σὲ ψυχὲς σὰν τὶς δικές μας »; Καὶ οἱ πράξεις μας μήπως δὲν εἶναι « διπλὲς καὶ παρδαλὲς καὶ μὲ πολλὰς ἐπιφάνειες (σὰν τὰ κρύσταλλα τῶν πολυέλαιων) καὶ τέτοιες πὸν νὰ μὴ μποροῦν νὰ προστεθοῦν οἱ μὲν πάνω σὲ τὶς δέ »; Νὰ λοιπὸν γιατί, ὅπως καὶ στὴ σύνθεση τοῦ βιβλίου του καθόλου δὲ νοιαζόταν ὁ Montaigne ν' ἀναπτύξει μὲ σειρά καὶ μὲ σύστημα τὶς ἰδέες του, — νὰ « συνθέσει », — ἔτσι καὶ στὸ γράψιμο καθόλου δὲ νοιαζόταν γιὰ τὴν τάξη. Θέλει ἢ φράση του νὰ πλέκεται πότε ἔτσι πότε ἄλλιῶς, ἢ ἴδια ἢ κίνηση τῆς σκέψης του νὰ βάζει τὴ μιὰ λέξη δίπλα στὴν ἄλλη. Τὸ στρωτὸ περπάτημα δὲν τοῦ ἀρέσει. Πηγαίνει ἐδῶ κι ἐκεῖ « μὲ σάλτους καὶ πηδήματα » (« à sauts et gambades »), κατὰ τὴ διάθεση τῆς στιγμῆς, καὶ καθὼς συνηθίζουν οἱ ποιητὲς νὰ πορεύονται. Ταιριάζει βέβαια περισσότερο τοῦτο τὸ ρέμπελο περπάτημα ἀπὸ τὸ στρωτὸ καὶ μὲ τὴ φύση τοῦ Montaigne, τὴ λίγο τεμπέλικη, εἶναι ὅμως καὶ καθαντὸ πιὸ ὡραῖο. « Τούτῃ ἢ ἐξαίσια χάρη, ν' ἀφήνεις ὁ ἄερας νὰ σὲ κυλᾷ », λέει γιὰ τὸ ὕφος τοῦ Πλάτωνα ὁ Montaigne². Καὶ τὸ λέει μὲ τὸν πιὸ ἀληθινὸ θαυμασμό.

Σὲ πολλὰ μέρη τῶν Δοκιμίων μιλεῖ ὁ Montaigne γιὰ τὸ ὕφος του, λέει ποιό ὕφος ἀγαπᾷ καὶ ποιό εἶναι τὸ δικό του τὸ ὕφος. « Ὁ λόγος πὸν ἀγαπᾷ εἶναι ἓνας λόγος σκέτος καὶ ἀπλοϊκός, ἴδιος στὸ χαρτὶ ὅπως καὶ στὸ

1. Γ', 2, ἀρχή.

2. Γ', 9.

στόμα¹ ἕνας λόγος μὲ χυμὸ καὶ μὲ νεῦρο, σύντομος καὶ σφιχτός ὄχι τόσο ντελικάτος καὶ χτενισμένος, ὅσο ὀρμητικὸς καὶ ἀπότομος...²» « Ἔχω ἀπὸ φυσικοῦ μου ἕνα ὕφος ἀπλὸ καὶ οἰκεῖο (*comique et privé*): ἀλλὰ ἔχει μιὰ φόρμα δική μου, ἀκατάλληλη γιὰ τὰ δημόσια δῶσε-πάρε, ὅπως σὲ ὅλα εἶναι ἡ γλῶσσα μου: πάρα πολὺ σφιχτή, ἄταχτη, κοφτή, ἰδιόρρυθμη...³» Κανένας ρυθμὸς στὸ ἀρμολόγημα τῆς φράσης, ἀπ' ἐκείνους πὺν κνηγοῦν ἰδίως οἱ ρήτορες. Ἡ οὐσία καὶ μόνο. Ὁ Montaigne πιστεύει ὅτι ὅπου ὑπάρχει οὐσία πραγματική, ὑπάρχει καὶ ὕφος. « Ἡ δύναμη τοῦ νοῦ, λέει γιὰ τοὺς λατίνους συγγραφεῖς, πῶς συγκεκριμένα γιὰ τὸν Λουκρήτιο καὶ τὸν Βιργίλιο, ὑψώνει καὶ δίνει προῆ σιὰ λόγια...⁴» « Ὅταν βλέπω τοὺς ωραίους αὐτοὺς τρόπους τῆς ἔκφρασης, τόσο ζωντανούς, τόσα βαθιούς, δὲ λέω ὅτι εἶναι λόγος καλός, λέω ὅτι εἶναι σκέψη καλή...⁴»

Γιὰ τὴν οὐσία τοῦ δικοῦ του τοῦ λόγου, γιὰ τὸ νεῦρο καὶ τὸ χυμὸ του, πολλὰ χρωσιᾶ καὶ σιὸν καιρὸ του ὁ Montaigne. Οἱ ἄνθρωποι τοῦ 16^{ου} αἰῶνα ἀνάμεσα σιὸν ἑαυτοὺς καὶ σιὰ πράματα δὲν ἔχουν βάλει ἀκόμα ἀκαδημίες καὶ γραμματικές, ζορίζουν τὴ γραμματικὴ σιὴν ἀνάγκη καὶ τὴν πᾶνε κατὰ ὅπου θέλουν αὐτοί, καὶ πιστεύουν ὅτι πρέπει ὄχι ν' ἀκολουθεῖ καὶ νὰ ὑπηρετεῖ ὁ συγγραφέας τὶς λέξεις, ἀλλὰ οἱ λέξεις νὰ τὸν ἀκολουθοῦν καὶ νὰ τὸν ὑπηρετοῦν. Γράφουν — προπάντων ὁ Montaigne — μὲ λέξεις ὅπου ψάυεις τὸ ἴδιο τὸ πράγμα καὶ ὄχι ἀπ' ὅπου ἔφυγε ὅλος ὁ χυμὸς τῶν πραγμάτων, λέξεις πὺν τὶς ἄκουγαν μέσα σιὸς δρόμους τῆς Γαλλίας (« *emmy les rues françoises* »), σιὴν ἀνάγκη ὁ Montaigne καὶ μόνο σιὸς δρόμους τῆς Γασκῶνης, καὶ πὺν ἡ καθεμιὰ τους ἦταν καὶ μιὰ ζωγραφιά. « Ὁ Montaigne, λέει ὁ Sainte-Beuve, ἔχει, περισσότερο ἴσως ἀπὸ κάθε ἄλλον, τὸ χάρισμα νὰ

1. Τὸ δεύτερο τοῦτο μόνο σ' ἕνα πολὺ πλατὺ νόημα θὰ πάσκισε νὰ τὸ ἐφαρμόσει καὶ θὰ τὸ ἐφάρμοσε ὁ Montaigne. Πῆρε ἀπὸ τὸν προφορικὸ λόγὸ τοῦ καιροῦ του τὸ ἐλεύθερο καὶ πολὺτροπο περπάτημά του, τὴν ἀγάπη του γιὰ τὴ λέξη-εἰκόνα, τὴ « θυμάδα » του καὶ τὴν « ἀγριμιὰ » του. Ὁ λόγος του ὡστόσο, ὅσο « ἀτημέλητος » καὶ « φυσικὸς » καὶ ἂν εἶναι, εἶναι λόγος « γραφτός ».

2. Α', 26.

3. Α', 40. Εἶναι ἡ φράση τούτη σιὸ κεφάλαιο γιὰ τὸν Κικέρωνα, πὺν τὸ ὕφος του, ἀναλυτικὸ καὶ ρητορικὸ, δὲν ἀρέσει καθόλου σιὸν Montaigne. Τὸν Κικέρωνα τὸν κακομεταχειρίζεται ἀρκετὰ καὶ σιὸ προηγούμενο κεφάλαιο τῶν Δοκιμίων (Α', 39) ὁ Montaigne, ὅπως καὶ σιὸ κεφάλ. 10 τοῦ Β' Βιβλίου. Μετὰ τὰ 1588 ὡστόσο τὸν μελέτησε πολὺ προσεχτικὰ καὶ δανείστηκε πολλὰ ἀπὸ τὰ Ἠθικὰ Ἔργα του. (Villey, τόμ. 2ος, Προοιμιακὸ σημεῖωμα σιὸ δοκίμιο Α', 40.)

4. Γ', 5.

ἐκφράζει καὶ νὰ ζωγραφίζει· τὸ ὕφος του εἶναι μιὰ ἀδιάκοπη εἰκόνα, ἀνανεύμενη σὲ κάθε βῆμα· τίς ἰδέες δὲν τίς προσφέρει παρὰ μὲ εἰκόνες· καὶ τίς προσφέρει κάθε στιγμή, μὲ διαφορετικὲς εἰκόνες, εὐκολες καὶ διάφανες ὡστόσο. Ἐνα σύντομο διάκενο μόλις, γυμνὸ καὶ ἀφηρημένον, ἕνα χαντάκι, ἴσα-ἴσα ὅσο χρειάζεται γιὰ νὰ τὸ πηδήξουμε· καὶ ξαναρχινοῦμε...¹»

Πραγματικά, ὁ Montaigne ζεῖ μὲς στὸ συγκεκριμένο, μὲς στὰ πράγματα. Γιὰ τοῦτο καὶ ἡ λέξη του μένει τόσο κοντὰ στὰ πράγματα, εἶναι τὸ ἴδιο τὸ πράγμα, ζωντανό, λαχταριστό, — δηλαδή, εἰκόνα. Δὲ λέει «δύσκολο» τὸ ὕφος, «τραχύ», «σκληρό»· τὸ λέει «σίδηρο καρφωμένο», «δύσκολο στὸ λύσιμο», «σὰν τὰ πέταλα πὺρ τὰ καρφώνουν στὰ πόδια τῶν ζώων». Καὶ νὰ εὐθύς τὸ πράγμα ὀλοζώντανον — καὶ πόσο καὶ σὰν «ἐννοια» σωστό! — καὶ νὰ καὶ ἡ εἰκόνα. Δὲ λέει «διαλέγω», λέει «κοσκινίζω»· δὲ λέει «ἀνοίγω» ἢ «σκάζω» ἢ ἔστω «σπάζω» (ἀπλῶς) ἕνα δέμα· λέει «τὸ παραβιάζω (ὅπως τίς κλειδαριές)» («crocheter»)· καὶ τίς ἀποτυχίες τίς λέει, σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ δοκίμια πὺρ μετάφρασα, «μπάτσους». «Σκέψη καὶ εἰκόνα, λέει πάλι ὁ Sainte-Beuve¹, εἶναι τὸ ἴδιο πράγμα στὸν Montaigne, καὶ μήτε βλέπεις μήτε σκέπτεσαι πὺρ ἐνώνονται, τόσο μέσα εἶναι ἡ γραφή τους... Ὁ Montaigne εἶναι, θάλεγε, ἕνας Ὀβίδιος καὶ ἕνας Ἀριόστος τοῦ ὕφους... Τὸ περπάτημα μαζί του ἀπὸ σκέψη σὲ σκέψη εἶναι σὰν περπάτημα ἀπὸ μεταμόρφωση σὲ μεταμόρφωση.»

Θὰ μπορούσαμε λοιπὸν γι' αὐτό του τὸ χάρισμα, τὸ τόσο σπάνιον, τὸ καθαρὰ ποιητικόν, νὰ βάλουμε τὸν Montaigne δίπλα στοὺς πιὸ μεγάλους, δίπλα στὸν Μολιέρο; Ὁ Sainte-Beuve τὸ πιστεύει. Ὁ Μολιέρος, ὁ Σαίξπηρ, γράφει ὁ διάσημος γάλλος κριτικός, πλάθουν ὄντια ζωντανὰ καὶ πὺρ δροῦν· «στὸν Montaigne ἡ ποιητικὴ (figurée) αὐτὴ δημιουργία γίνεται μέσα σὲ φράσεις μόνο καὶ στὰ μέλη κάθε σκέψης· εἶναι ὁμοίως ἴδια ζωντανή, καὶ σχεδὸν ἴδια θαυμαστή, ἴδια ποιητικὴ μὲ τὴν ἄλλη».

Αὐτὸς εἶναι ὁ Montaigne, ὁ φιλόσοφος, ὁ ἠθολόγος, ὁ συγγραφέας. Θάξιζε νὰ μιλήσει κανεὶς πολὺ ἀναλυτικότερα² γιὰ ἕνα τόσο σημαντικὸ στο-

1. Port-Royal, III, 3.

2. Θὰ ἤθελα ν' ἀναφέρω ἐδῶ ὅτι μὲ τὸν Montaigne ἀσχολήθηκα, ὄχι σὰ μεταφραστὴ ἢ προλογιστὴς, ἀλλὰ γενικότερα — ἔχοντας ὑπ' ὄψη μου ὀρισμένες πλευρὲς του — σὲ μιὰ μου: Ἡ Καλλιτεχνικὴ Δημιουργία (1944, σελ. 27-30), Ἡ Ἀτομὸ καὶ Ἡ Ομάδα Ἐστία, 1946, σελ. 398-400), καὶ Τὰ Σκαλοπάτια τοῦ Γραμματικοῦ (Νέα Ἐστία, σελ. 1394). Ἐνα γενικὸ συνοπτικὸ ἀρθρο μου γιὰ τὸν Montaigne, δημοσιευμένον στὸ τεῦχος τοῦ Φεβρουαρίου 1935 τῆς Μηνιαίας Ἐπιθεωρήσεως Φιλολογίας καὶ

χαστή, τόσο λίγο γνωστό στην Ἑλλάδα, καὶ πὺν ὁ Νίτσε τὸν ἔβραζε ἀνάμεσα στοὺς ὀχτῶ ἀνθρώπους μὲ τοὺς ὀποίους, χάρη στοὺς κριούς, ὅπως λέει, πὺν θυσίασε, ἀλλὰ καὶ στήν προσφορὰ τοῦ ἴδιου τοῦ αἵματός του, εἶχε ἀποχτήσει τὸ δικαίωμα νὰ μιλεῖ. Πλατύτερος ὁμοῦς λόγος, ἔστω καὶ γιὰ τὸν Montaigne, σ' ἕναν πρόλογο, δὲ θὰ ταίριαζε. Τουλάχιστον, προσπάθησα, μιλώντας πρῶτος, ὅσο ξέρω, κάπως συγκεκριμένα, στήν Ἑλλάδα, γιὰ τὸν Montaigne, νὰ μὴ παραλείψω κανένα ἀπὸ τὰ κύρια γνωρίσματα τῆς προσωπικότητάς του.

Ἔχω χρέος νὰ πῶ ἐδῶ δὺὸ λόγια καὶ γιὰ τὴ μετάφρασή μου, ἀφοῦ θυμίσω πρῶτα ποιοὶ ἄλλοι ἐκτὸς ἀπὸ μένα μετάφρασαν δοκίμια τοῦ Montaigne στὰ ἑλληνικά. Δὺὸ λοιπὸν μονάχα, ὅσο ξέρω, δοκίμια τοῦ Montaigne μεταφράστηκαν στὴ γλῶσσα μας· τὸ Περὶ Φιλίας, ἀπὸ τὸν Φῶτη Κόντογλου, καὶ τὸ Φιλοσοφῶ θὰ πεῖ μαθαίνω νὰ πεθαίνω ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρα Νικολετοπούλου. Ἡ μετάφραση τοῦ Περὶ Φιλίας (στὴ δημοτικὴ φυσικὰ) δημοσιεύτηκε στὸ περιοδικὸ Φιλικὴ Ἑταιρεία, Χρονιὰ Α', 1925, φύλλα 5-6 (Μάϊος-Ἰούνιος), σελ. 253-256. Στὴ σελ. 253 (σημ. 2) ὁ Κόντογλου λέει ὅτι στὴ μετάφρασή του παραλείπει λίγα λόγια κάπου-κάπου, προπάντων ἕνα σωρὸ λατινικά, μόνον πρῶμα, γράφει, ὅπου δὲν κρατᾶ μέτρο ὁ Montaigne. Ὁ μεταφραστὴς παράλειψε καὶ τὴν πρόσθετη στὸ δοκίμιο σημείωση ὅπου ὁ Montaigne ἐξηγεῖ γιὰτί δὲ δημοσίεψε στὰ Δοκίμια, ὅπως τῶχε σκοπὸ, τὸ Ἐναντίον Ἐνὸς τοῦ *La Boétie*. Ἡ μετάφραση, στὴ δημοτικὴ ἐπίσης, τοῦ ἄλλου δοκίμιου, μὲ τὸν τίτλο Ὅτι ἡ Φιλοσοφία εἶναι Μελέτη Θανάτου, δημοσιεύτηκε στὸ περιοδικὸ Τὰ Προπύλαια, Ἔτος Α', 1938, ἀρ. 5-7 (Ἰούλιος-Σεπτέμβριος). Στὴ μετάφραση, πλουτισμένη μὲ σημειώσεις, προτάσσεται τρισέλιδη Εἰσαγωγή, ὅπου ἡ μεταφράστρια μιλεῖ γιὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Montaigne, γιὰ τὴ ζωὴ του καὶ γιὰ τὰ Δοκίμια. Σὲ τούτη τὴ μετάφραση δὲν παραλείφτηκε τίποτε, οὔτε ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Montaigne, οὔτε ἀπὸ τίς περικοπὲς τῶν λατίνων συγγραφέων πὺν παραθέτει.

Γιὰ ὅ,τι ἀφορᾶ τὰ δοκίμια πὺν ἐγὼ μετάφρασα καὶ πὺν περιληφτήκανε ὀλα σὲ τοῦτο τὸν τόμο, εἶναι ὀχτῶ καὶ ἀνήκουν: τὰ δὺὸ, τὸ Περὶ Παίδων Ἀγωγῆς καὶ τὸ Περὶ Φιλίας στὸ Α' Βιβλίον τῶν Δοκιμίων· τὰ ἄλλα πέντε: Ἐς αὔριον τὰ σπουδαῖα, Συνείδηση (Περὶ τῆς συνειδήσεως εἶναι ὁ γαλλικὸς τίτλος), Περὶ Ἐλευθεροδοξίας (Περὶ τῆς Ἐλευθερίας τῆς συνειδή-

σεως), Δὲ γεύομαστε τίποτε ἄδολο, Κατὰ τῆς ὀκνηρίας, στὸ Β' Βιβλίο¹. Τέλος, τὸ Οἱ τρεῖς συναναστροφές (De trois commerces) ἀνήκει στὸ Γ' Βιβλίο. Τὰ Δοκίμια τοῦ Montaigne εἶναι 107. Τὰ ὀχτὼ λοιπὸν πὺν μετάφρασα ἀποτελοῦν πολὺ μικρὸ μέρος τοῦ ἔργου του. Δυστυχῶς, οἱ πολλὲς καὶ πολὺ μεγάλες δυσκολίες τοῦ κείμενου τοῦ Montaigne, καὶ ὁ χρόνος πὺν διέθετα, δὲ μοῦ ἐπέτρεψαν νὰ μεταφράσω περισσότερα δοκίμια. Εὐχομαι ἄλλος Ἕλληνας, πὺν θὰ ἔχει περισσότερες εὐκαιρες ὥρες καὶ τὴ διάθεση ν' ἀντικρίσει πῶ γενναῖα παρ' ὅσο ἐγὼ τὶς λογιῆς δυσκολίες πὺν παρουσιάζουν ἢ γλώσσα καὶ τὸ ὕφος τοῦ Montaigne, νὰ μεταφέρει στὰ ἑλληνικὰ πολὺ περισσότερα δοκίμια, ἴσως καὶ ὄλα. Θὰ δώσει στὸν Ἕλληνα ἀναγνώστη, πὺν δὲ μπορεῖ νὰ διαβάσει στὸ πρωτότυπο τὰ Δοκίμια, τὴ δυνατότητα νὰ χαρεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ πῶ μεστὰ καὶ ἀπολαυστικὰ λογοτεχνικὰ ἔργα.

Φέροντας τώρα τὸ λόγο στὴ μετάφραση καθαντὴ τῶν Δοκιμίων, θὰ ἤθελα πρῶτα νὰ τονίσω κάτι πὺν καὶ ἄλλοτε τὸ ἐτόνισα², μιλώντας ἰδιαίτερα γιὰ τὴ μετάφραση τῶν ἀρχαίων ἑλλήνων συγγραφέων ἀλλὰ καὶ γιὰ κάθε μετάφραση λογοτεχνήματος, γενικά. Ὅτι δηλαδὴ «μεταφράζω λογοτέχνημα» — καὶ εἶναι λογοτεχνήματα τὰ Δοκίμια τοῦ Montaigne — δὲ θὰ πεῖ (ὅπως μοιάζει νὰ τὸ πιστεύουν πολλοὶ μεταφραστὲς, ἢ ὅπως τουλάχιστον τὸ δείχνουν τὰ ἔργα τους) : μεταφέρω (κάνω «μετακένωση» θάλεγε ὁ Κοραῆς) νοήματα (σκέψεις, ἰδέες) ἀπὸ γλώσσα σὲ γλώσσα, ἀλλὰ πλάθω ἕνα λόγο στὴ γλώσσα μου ἀκριβῶς ἀντίστοιχο μὲ τὴ φυσιογνωμία πὺν ἔχει ὁ λόγος αὐτὸς σὲ μιὰ ἄλλη γλώσσα.

1. Τὰ πέντε αὐτὰ δοκίμια ξαναδημοσιεύονται ἐδῶ. Πρωτοδημοσιεύτηκαν μὲ σημειώσεις, ἄλλοῦ σύντομες, ἄλλοῦ ἐκτενέστερες, στὰ περιοδικὰ Φιλολογικὰ Χρονικὰ καὶ Νέα Ἑστία. Τὰ τρεῖα πρῶτα στὰ Φιλολογικὰ Χρονικὰ (τεύχη 15 Μαρτίου, 1 Ἀπριλίου καὶ 1 Ἰουνίου 1944) στὴ μετάφραση τοῦ πρώτου — Ἐς αὔριον τὰ σπουδαῖα — προτάσσεται καὶ πρόλογος μὲ τὸν τίτλο Πέντε δοκίμια τοῦ Montaigne), καὶ τὰ δυὸ ἄλλα στὴ Νέα Ἑστία (τεύχη Σεπτεμβρίου 1944 καὶ 1 Ἰανουαρίου - 15 Μαρτίου — ἕνα τεῦχος — τοῦ 1945). Στὴ Νέα Ἑστία — τεύχη 1 καὶ 15 Ὀκτωβρίου 1953 — πρωτοδημοσιεύτηκε καὶ ἡ μετάφρασή μου τοῦ Περὶ Φιλίας, μ' ἕνα γενικὸ σύντομο σημείωμα γιὰ τὸν Montaigne. Τὶς σημειώσεις μὲ τὶς ὁποῖες συνόδευα τὰ πέντε δοκίμια, στὴν πρώτη δημοσίευσή τους, θὰ τὶς εὑρεῖ ὁ ἀναγνώστης, ἑλαφρὰ ἀλλαγμένες ἴσως ἐδῶ κι ἐκεῖ, καὶ σὲ τοῦτο τὸν τόμο. Ὅσο γιὰ τὸν πρόλογο, Πέντε Δοκίμια τοῦ Montaigne, πὺν στὸ μεγαλύτερο μέρος του μιλῶ γιὰ τὰ προβλήματα πὺν γεννᾶ ἢ μετάφραση τοῦ Montaigne καὶ γιὰ τὸν τρόπο πὺν προσπάθησα νὰ λύσω τὰ κυριότερα στὴ μεταφραστικὴ δοκιμὴ μου, σημειώνω διὰ περιέχει γνώμες πὺν σχεδὸν μὲ τὶς ἴδιες λέξεις τὶς μεταφέρω ἐδῶ.

2. Νέα Ἑστία, τεύχ. 15.8.1942, σ. 775-784 : Πῶς πρέπει νὰ μεταφράζουμε κτλ.

Ξέρουμε, ξέρουν και όσοι ακόμα δὲν ἀγαποῦν τὰ « προβληματοποιοῦν », πόσο ἀδύνατη ἢ σχεδὸν ἀδύνατη (για λόγους πού περιττὸ νὰ τοὺς θυμίσω ἐδῶ) εἶναι ἡ μετάφραση τῶν ποιημάτων. Ἄν ὄχι ἀδύνατη, πάντως φοβερὰ δύσκολη εἶναι καὶ ἡ μετάφραση ἑνὸς πεζογράφου τοῦ εἴδους τοῦ Montaigne, τόσο πὺν μιὰ « ἐπιτυχία » στὸν κύκλο αὐτὸν νὰ κατανιᾷ κάτι σπάνιο, ὅσο ἀπάνω-κάτω καὶ μιὰ πετυχημένη μετάφραση ποιητικοῦ ἔργου, καὶ νὰ πρέπει — γιὰ νὰ ἐξηγηθεῖ — ν' ἀποδοθεῖ σ' ἐντελῶς ἐξαιρετικὲς συγκυρίες (συγγένειες λ.χ. ἰδιοσυγκρασίας ἢ ἐκφραστικοῦ τρόπου μεταξὺ μεταφραζόμενου καὶ μεταφραστῆ). Πάντα, φυσικά, μὲ τὴν προϋπόθεση, ὄχι μόνο ὅτι ὁ μεταφραζόμενος εἶναι πεζογράφος περιωπῆς (καὶ ἄρα μὲ πολλὴ προσωπικὴ ἔκφραση), ἀλλ' ὅτι καὶ ὁ μεταφραστὴς ἔχει τέλεια ἐπίγνωση ἐκείνου πὺν μεταφράζει.

Καὶ ἄς ἔρθουμε στὸν Montaigne. Εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς τρεῖς-τέσσερις προσωπικότερους πεζογράφους τοῦ τόπου του. Τὸ νιώθει εὐθὺς πὺν θὰ πάροις νὰ τὸν διαβάσεις, καὶ ἀκόμα χτυπητότερα ἂν βαλθεῖς νὰ τὸν μεταφράσεις. Τότε βλέπεις πόσο δύσκολο εἶναι νὰ τὸν « μεταφράσεις » μὲ τὸ νόημα πὺν ἔδωσα παραπάνω στὴ λέξη, — πλάθοντας ἓνα λόγο ἀντίστοιχο μὲ τὸν λόγον του, — καὶ τοῦτο γιὰ τὴν ἀντιστοιχία δὲν πρέπει νὰ τὴ βρίσκεις γιὰ ὅτι ἀφορᾷ τὸ συγκεκριμένο συγγραφέα Montaigne, ἀλλὰ καὶ τὸν Montaigne σὰν ἄνθρωπο τοῦ 16^{ου} αἰῶνα. Ἡ σκέψη καὶ ἡ εὐαισθησία, ἄρα (ὡς ἓνα σημεῖο) καὶ ἡ ἔκφραση ἑνὸς ἀνθρώπου τοῦ 16^{ου} αἰῶνα (καὶ τί ἀνθρώπου!) δὲ μπορεῖ, σὲ καμιὰ περίπτωσι, ν' ἔχει ἀκριβῆ ἀντιστοιχία, ν' ἀναι ἰσοδύναμη μὲ τὴν ἔκφραση ἑνὸς ἀνθρώπου (ἔστω καὶ προικισμένου μὲ τὴν ἰδιοφυΐα τοῦ Montaigne) τοῦ 20^{ου}. Καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτῆ, ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς καθαρῆς « δυναμικῆς » τῆς γλώσσας, δὲν εἶχε ἐντελῶς ἄδικο ὁ οὐγγρος κριτικὸς Πέτεφυ, ὅταν, μιλώντας γιὰ τὴν μετάφραση τῆς Θείας Κωμωδίας στὰ γαλλικά, ἔλεγε ὅτι τὸ ποίημα τοῦ Dante θὰ ἔπρεπε νὰ μεταφράζεται στὰ γαλλικά τῆς ἐποχῆς ὅπου γράφτηκε.

Ὁ μεταφραστὴς λοιπὸν τοῦ Montaigne ἔχει νὰ παλέψει, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παλιόσυνη τῆς γλώσσας, τὴν λεκτικὴ καὶ γραμματικὴ, πὺν δὲν εἶναι μικρὴ ὑπόθεσι, καὶ μὲ δυὸ ἄλλες μεγάλες δυσκολίες: μὲ τὴν λέξη τοῦ Montaigne, τὴν τόσο κοντὰ στὰ πράγματα, μὲ τὴν λέξη-εἰκόνα του, καὶ μὲ τὴν συντακτικὴν του ἰδιορρυθμίαν. Γιὰ τίς λέξεις του, γιὰ νὰ τίς ἀποδώσω σωστά, — μὲ λέξεις-εἰκόνες, μὲ λέξεις κοντὰ στὰ πράγματα, — ἔκανα ὅτι μοῦ ἐπέτρεπε καὶ ἔμεινα σὲ ὅτι μοῦ ἔδινε ἡ νέα ἑλληνικὴ. Ὅσο γιὰ τίς συντακτικὰς του ἰδιορρυθμίας, δὲ μπορούσα (τὸ λέω μὲ λύπη μου) νὰ τίς σεβαστῶ ὅλες: θὰ βίαζα

τῆ γλώσσα μας, θὰ κινδύνευε ὁ λόγος μου νὰ μὴν ἔχει μορφὴ ἑλληνικοῦ λόγου. Προσπάθησα ὥστόσο, δίνοντας ἄλλο σχῆμα στὴ φράση μου, ν' ἀπομακρυνθῶ ὅσο ἦταν βολετὸ λιγότερο ἀπὸ τὸ σχῆμα τῆς φράσης τοῦ Montaigne. Ἀνάλογα μὲ τὴ σύνταξη, ἀλλάζω φυσικὰ καὶ τὴ στίξη, ὅπως καὶ (αὐτὸ ὅμως εἶναι ἐντελῶς ἐξωτερικὸ καὶ πολὺ σπάνιο· θὰ τῶκανα μιὰ-δύο φορὲς ὄλο κι ὄλο), διὰ τὴν ἢ παράγραφον τοῦ Montaigne τραβᾶ σὲ πολὺ μακρὸς, τὴ χωρίζω σὲ δύο. Ἀλλὰ δὲν ὁμάλυνα, δὲ « στρογγύλεψά » πουθενά, — θὰ σηκωνότανε ἀπὸ τὸν ἴσχυρον τοῦ Montaigne γιὰ νὰ μὲ καταχερίσει, — ὅπου ἀναγκάστηκα ἀπλῶς ν' ἀρμολογήσω διαφορετικὰ τὴ φράση δείχνω τὸ ἀρμολόγημα μὲ ἀγκύλες, καὶ γιὰ νὰ διατηρήσω τὴν ἐπιγραμματικὴ δομὴ τῆς φράσης τοῦ Montaigne ἔφτιασα μιὰ-δύο λέξεις (παρδαλάδα : bigarrure). Περιστὸ νὰ πῶ ὅτι καὶ τὴ νοηματικὴ σειρά, τὴν καθαρὰ νοηματικὴ ἀρθρωση τῆς φράσης τοῦ Montaigne, δὲν ἔκρινα ἀπαραίτητο παντοῦ νὰ τὴ σεβαστῶ, ἐκεῖ ὅπου ὁ σεβασμὸς θὰ σήμαινε βιασμὸ τῆς δικῆς μας τῆς γλώσσας.

Τὸ θεικὸ λοιπὸν γιὰ μένα (καὶ μοιάζει περιστὸ νὰ τὸ πῶ ὕστερα ἀπὸ ὅσα εἶπα εὐθύς παραπάνω) συμπέρασμα τῆς μεταφραστικῆς δοκιμῆς μου εἶναι κάτι πὸν ἀπὸ καιρὸ τὸ διαπίστωνα καὶ πῆρε μέσα μου τὴ στερεότητα νόμου. Ἐνενήντα ἐννιά φορὲς σὲ ἑκατὸ (ἂν ὄχι 999 σὲ χίλιες), ἢ μετάφραση, εἴτε ποιήματος, εἴτε πεζογραφήματος, μένει σὲ τὸν κύκλο τοῦ χρήσιμου, δὲ μπαίνει σὲ τὸν κύκλο τοῦ αἰσθητικοῦ, — πέρα-πέρα τουλάχιστον. Μεταφράζουμε, καὶ πρέπει νὰ τοὺς μεταφράζουμε, γιὰτὶ οἱ μεγάλοι συγγραφεῖς εἶναι κτῆμα ὅλης τῆς ἀνθρωπότητος. Ἄς μὴ ξεχνοῦμε ὥστόσο, ὅταν μεταφράζουμε, ὅτι, καὶ μὲ τὴν καλύτερη θέληση, σὲ μετάγγιση πὸν κάνουμε χάνεται ἴσως τὸ πολυτιμότερο ἀπὸ τὴν οὐσία πὸν μεταγγίζουμε. Τόσο πὸν καὶ ἢ πὸ « πετυχημένη » μετάφραση, ὅταν τὴν κοιτάξεις ἀπὸ καθαρὰ καλλιτεχνικὴ μεριά, νὰ καταντᾶ μιὰ ὄχι πολὺ « ὁμορφὴ » πράξη.

Δὲ θᾶπρεπε νὰ κλείσω τὸν πρόλογο τοῦτον, πὸν τράβηξε σὲ ἄρκετὸ μακρὸς, χωρὶς καὶ ἀπὸ δῶ νὰ πῶ ἕνα θερμότατο εὐχαριστῶ σὲ τὸν τόσο πολυτιμὸ φίλο τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης καὶ λογοτεχνίας ἀγαπητὸ κ. Ὀκτάβιο Μερλιέ, πὸν δέχτηκε μὲ τόση καλὴ προαίρεση νὰ περιλάβει τὴ μετάφρασή μου σὲ τὴν ἑκδόσει τοῦ Γαλλικοῦ Ἰνστιτούτου. Εἶναι ἔργο του καὶ δεῖγμα βαθιᾶς πρὸς τὴν Ἑλλάδα ἀγάπης οἱ ἐκδόσεις αὐτές, πὸν γίνονται μὲ τόση προσοχὴ καὶ τόση φροντίδα. Ἔργο γιὰ τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ τοῦ χρωστοῦμε ὄλοι μας χάρι.